Qabul qilindi: 22-oktabr 2026-yil • Ma’qullandi: 28-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 06-noyabr 2026-yil

BOLADA DEVIANT XULQNING OLDINI OLISH VA KORREKSIYA QILISHNING PSIXOLOGIK YO‘LLARI

G‘ulomova Mastura

Osiyo Xalqaro Universiteti

Psixologiya yo‘nalishi 2-kurs magistranti

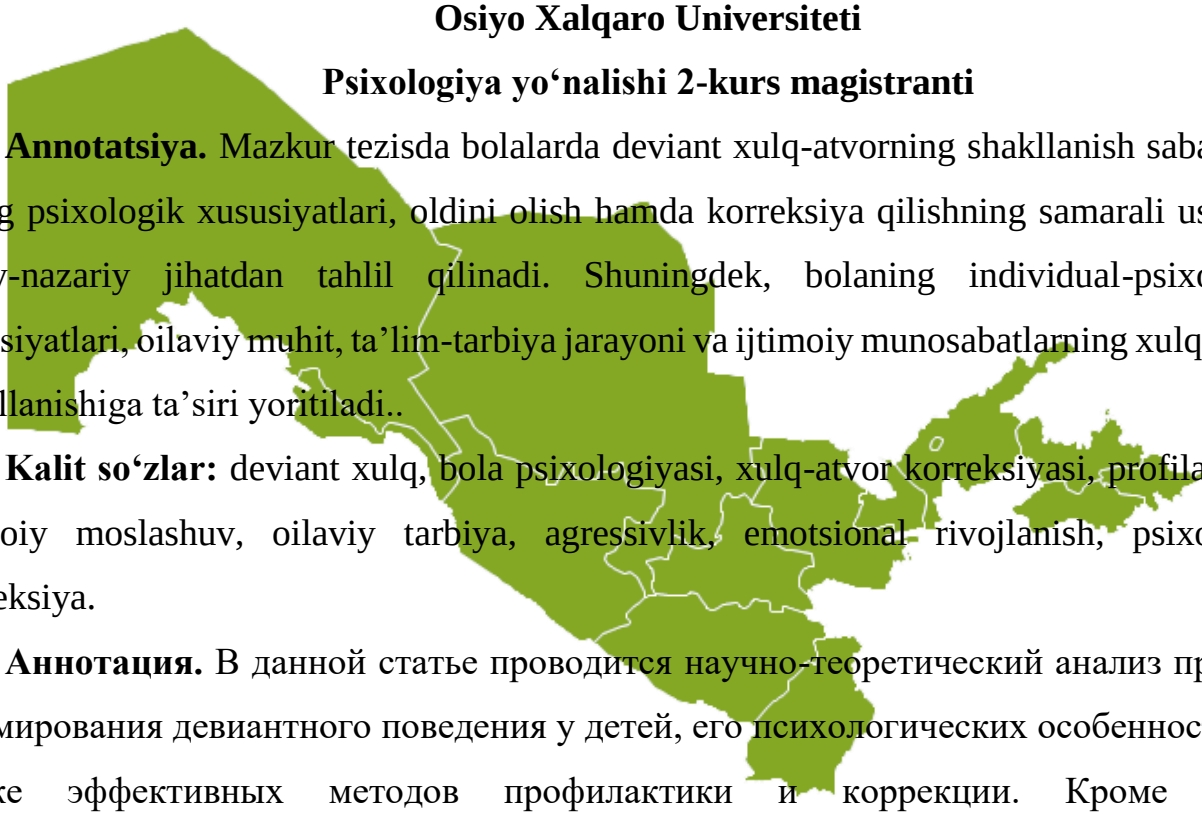

Annotatsiya. Mazkur tezisda bolalarda deviant xulq-atvorning shakllanish sabablari, uning psixologik xususiyatlari, oldini olish hamda korreksiya qilishning samarali usullari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, bolaning individual-psixologik xususiyatlari, oilaviy muhit, ta’lim-tarbiya jarayoni va ijtimoiy munosabatlarning xulq-atvor shakllanishiga ta’siri yoritiladi..

Kalit so‘zlar: deviant xulq, bola psixologiyasi, xulq-atvor korreksiyasi, profilaktika, ijtimoiy moslashuv, oilaviy tarbiya, agressivlik, emotsional rivojlanish, psixologik korreksiya.

Аннотация. В данной статье проводится научно-теоретический анализ причин формирования девиантного поведения у детей, его психологических особенностей, а также эффективных методов профилактики и коррекции. Кроме того, рассматривается влияние индивидуально-психологических особенностей ребёнка, семейной среды, процесса обучения и воспитания, а также социальных взаимоотношений на формирование его поведения.

Ключевые слова: девиантное поведение, психология ребёнка, коррекция поведения, профилактика, социальная адаптация, семейное воспитание, агрессивность, эмоциональное развитие, психологическая коррекция.

Abstract. This article presents a scientific and theoretical analysis of the causes of deviant behavior in children, its psychological characteristics, as well as effective methods of prevention and correction. It also examines the influence of children’s individual

psychological characteristics, family environment, educational and upbringing processes, and social relationships on the formation of behavioral patterns.

Keywords: deviant behavior, child psychology, behavior correction, prevention, social adaptation, family upbringing, aggressiveness, emotional development, psychological correction.

Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti, ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi va axborot muhitining kengayishi bolalar tarbiyasi hamda ularning psixologik rivojlanishiga bevosita ta’sir ko‘rsatmoqda. Ayniqsa, bolalar orasida kuzatilayotgan turli xulq-atvor buzilishlari, tajovuzkorlik, yolg‘on gapirish, intizomsizlik, ijtimoiy qoidalarga rioya qilmaslik, tengdoshlari bilan nizolashish kabi holatlar psixologiya va pedagogika fanlarining dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Psixologiya fanida jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy me’yorlar va xulq-atvor qoidalaridan chetga chiqish holatlari deviant xulq-atvor tushunchasi orqali izohlanadi. Deviant xulq-atvor bolaning yoshiga, rivojlanish darajasiga va yashash muhitiga xos bo‘lgan me’yoriy xatti-harakatlardan sezilarli darajada farqlanishi bilan tavsiflanadi. Biroq bolaning har qanday intizomsizligi yoki kattalar talabiga bo‘ysunmasligini deviant xulq deb baholash to‘g‘ri emas. Chunki ayrim xatti-harakatlar bolaning yosh davriga xos psixologik xususiyatlar, mustaqillikka intilish yoki emotsional rivojlanish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Bolalarda deviant xulqning oldini olish va uni korreksiya qilishda faqatgina salbiy xatti-harakatlarni bartaraf etishga emas, balki ularning kelib chiqish sabablarini aniqlash, bolaning ichki kechinmalarini tushunish, ijobiy xulq-atvor ko‘nikmalarini shakllantirishga e’tibor qaratish muhimdir.

Bolalarda deviant xulq-atvorning shakllanishi ko‘p omilli jarayon bo‘lib, unga biologik, psixologik, oilaviy va ijtimoiy omillar ta’sir ko‘rsatadi. Ushbu omillar bir-biri bilan o‘zaro aloqadorlikda namoyon bo‘ladi. Birinchidan, oilaviy muhit. Oila bolaning dastlabki ijtimoiylashuv makoni hisoblanadi. Ota-onalar o‘rtasidagi nizolar, oiladagi zo‘ravonlik, haddan tashqari qattiqqo‘llik, befarqlik, nazoratning yetishmasligi yoki tarbiyadagi izchillikning yo‘qligi bolaning xulq-atvoriga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Aksincha, mehr-muhabbat, o‘zaro hurmat, ishonch va tushunishga asoslangan oilaviy muhit

bolada ijobiy xulq-atvor shakllanishiga yordam beradi.

Ikkinchidan, individual-psixologik xususiyatlar. Bolaning temperament tipi, emotsional barqarorligi, frustratsiyaga chidamliligi, o‘zini boshqarish qobiliyati va ehtiyojlari uning xulq-atvoriga ta’sir qiladi. Masalan, impulsivlik darajasi yuqori bo‘lgan bolalar ayrim vaziyatlarda o‘z hissiyotlarini nazorat qilishda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Uchinchidan, tengdoshlar muhiti. Bolalar o‘z tengdoshlari bilan muloqot qilish jarayonida ijtimoiy tajriba orttiradilar. Salbiy xulq-atvor namoyon qiluvchi guruhlarning ta’siriga tushish, kamsitilish, masxara qilinish yoki tengdoshlari tomonidan rad etilish bolaning xatti-harakatlarida salbiy o‘zgarishlarga olib kelishi mumkin.

To‘rtinchidan, ta’lim-tarbiya muhiti. Maktabda psixologik qo‘llab-quvvatlashning yetishmasligi, o‘qituvchining qo‘pol munosabati, o‘quvchilarning imkoniyatlarini hisobga olmaslik, doimiy tanqid va jazolash bolada norozilik hamda tajovuzkorlikni kuchaytirishi ehtimoli mavjud.

Beshinchidan, axborot va raqamli muhit. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, videoo‘yinlar va turli axborot manbalari bolaning dunyoqarashi hamda xulq-atvoriga ta’sir ko‘rsatadi. Yoshga mos bo‘lmagan kontent, kiberbulling va zo‘ravonlikni targ‘ib qiluvchi materiallar ayrim bolalarda salbiy xulqiy namunalarni shakllantirishi mumkin.

Shuni ta’kidlash lozimki, yuqoridagi omillarning mavjudligi bolaning albatta deviant xulq namoyon qilishini anglatmaydi. Ularning ta’siri bolaning individual xususiyatlari, himoya omillari va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasiga bog‘liq.

Deviant xulqning oldini olish korreksiyaga qaraganda kengroq va tizimli jarayon hisoblanadi. Profilaktik ishlarning asosiy maqsadi bolada ijobiy shaxsiy sifatlarni rivojlantirish, sog‘lom ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish va salbiy xulq-atvor yuzaga kelishining oldini olishdan iborat. Oilada sog‘lom psixologik muhitni shakllantirish muhim. Ota-onalar bolaning shaxs sifatida shakllanishida asosiy namuna hisoblanadi. Shu sababli oilada o‘zaro hurmat, samimiy muloqot, mehr-muhabbat va ishonch muhitini yaratish muhimdir. Bolaning fikrini tinglash, uning his-tuyg‘ularini tan olish, muammolarini

kamsitmasdan muhokama qilish ijobiy xulq-atvor rivojlanishiga xizmat qiladi. Jumladan, ota-onalar bolaga faqat taqiqlar qo‘yish bilan cheklanmasdan, nima sababdan muayyan qoidalarga rioya qilish zarurligini tushuntirishlari lozim.

Ijobiy rag‘batlantirish bolaning ma’qullangan xatti-harakatlarini e’tirof etish va mustahkamlashga asoslanadi. Masalan, bola o‘z vazifasini mustaqil bajarganida, tengdoshi bilan nizoni tinch yo‘l orqali hal qilganida yoki o‘z xatosini tan olganida uni maqtash, qo‘llab-quvvatlash muhim ahamiyatga ega. A. Kazdin tomonidan ishlab chiqilgan ota-onalarni xulq-atvorni boshqarishga o‘rgatish yondashuvi ham bolaning ijobiy xatti-harakatlarini rag‘batlantirish va ota-ona hamda bola o‘rtasidagi munosabatlarni yaxshilashga asoslanadi [1].

Bolaga o‘z his-tuyg‘ularini anglash, nomlash, ifodalash va boshqarishni o‘rgatish deviant xulqning oldini olishda muhim vositadir. Buning uchun psixologik mashg‘ulotlarda emotsiyalar kartochkalari, rolli o‘yinlar, vaziyatli topshiriqlar va suhbatlardan foydalanish mumkin. Masalan, bola jahli chiqqanida tajovuzkorlik qilish o‘rniga o‘z noroziligini so‘z bilan ifodalashni o‘rganishi kerak. Bu esa uning o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantiradi

Bolalarda muloqot madaniyati, hamkorlik, o‘zaro hurmat, nizolarni tinch yo‘l bilan hal qilish va boshqalarning fikrini qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirish muhimdir. Guruhiy mashg‘ulotlar, jamoaviy o‘yinlar, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va rolli o‘yinlar ushbu maqsadga xizmat qiladi. Bola tarbiyasida ota-onalar, pedagoglar va maktab psixologining hamkorligi muhim ahamiyat kasb etadi. Boladagi xulqiy o‘zgarishlarni erta aniqlash, uning o‘qishdagi qiyinchiliklarini o‘rganish va birgalikda profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish salbiy holatlarning kuchayib ketishining oldini oladi. Jahon sog‘liqni saqlash tashkilotining 2023-yilda e’lon qilingan ota-onalik bo‘yicha tavsiyalarida ham ota-onalarning tarbiyaviy ko‘nikmalarini rivojlantirish, qo‘pol munosabat va zo‘ravonlikni kamaytirish hamda ota-ona va bola munosabatlarini mustahkamlashga alohida e’tibor qaratilgan [2].

Korreksiya — bolaning xulq-atvoridagi salbiy ko‘rinishlarni kamaytirish, uning

emotsional holatini barqarorlashtirish va ijobiy ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maqsadli psixologik jarayondir. Korreksion ishlar bolaning yoshi, individual xususiyatlari, muammoning davomiyligi va namoyon bo‘lish darajasiga qarab tashkil etilishi lozim. Kognitiv-xulqiy yondashuv bolaning fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni anglashga asoslanadi. Ushbu metod orqali bolaga muammoli vaziyatlarga nisbatan noto‘g‘ri fikrlash shakllarini aniqlash, muqobil fikrlarni shakllantirish va o‘z xatti-harakatlarini boshqarish o‘rgatiladi. Masalan, bola tengdoshi bilan kelishmovchilik yuzaga kelganida darhol janjallashish o‘rniga vaziyatni tahlil qilish, boshqa tomonning fikrini tushunish va muammoni muloqot orqali hal qilishga o‘rgatiladi. Xulq-atvor terapiyasi bolaning muayyan xatti-harakatlarini o‘zgartirishga qaratilgan. Bunda ijobiy mustahkamlash, rag‘batlantirish, xulq-atvorni kuzatish va aniq qoidalar tizimidan foydalaniladi. Masalan, bola bir hafta davomida o‘z vazifalarini mustaqil bajarganida unga ma’lum rag‘bat berilishi mumkin. Bunda rag‘bat bolaning yoshiga va qiziqishlariga mos bo‘lishi kerak. Xulq-atvor terapiyasining muhim yo‘nalishlaridan biri ota-onalarni xulq-atvorni boshqarish metodlariga o‘rgatishdir. AQSH Kasalliklarni nazorat qilish va oldini olish markazlari (CDC) ma’lumotlariga ko‘ra, ota-onalarni xulq-atvorni boshqarishga o‘rgatish bolalardagi xulqiy qiyinchiliklarni kamaytirishda muhim ilmiy asoslangan yondashuvlardan biridir [3].

Art-terapiya bolaning ichki kechinmalari va his-tuyg‘ularini ijodiy faoliyat orqali ifodalash imkonini beradi. Rasm chizish, ranglar bilan ishlash, loy yoki plastilindan shakllar yasash, ertak va hikoyalar tuzish bolaning emotsional holatini o‘rganish hamda o‘zini ifodalashiga yordam beradi. Masalan, boladan o‘zining kayfiyatini rasm orqali tasvirlash so‘raladi. Keyinchalik psixolog rasm asosida bola bilan suhbat tashkil etib, uning kechinmalari va muammolarini aniqlashga harakat qiladi. Bunda rasmning o‘zi klinik tashxis yoki psixologik xulosa uchun yetarli asos bo‘la olmasligini hisobga olish kerak. O‘yin bola uchun tabiiy faoliyat turi bo‘lib, uning yordamida ichki kechinmalar, qo‘rquvlar, istaklar va munosabatlar namoyon bo‘lishi mumkin. O‘yin terapiyasida rolli o‘yinlar, qo‘g‘irchoqlar, konstruktiv o‘yinlar va turli vaziyatlarni sahnalashtirishdan foydalaniladi.

Masalan, tajovuzkorlikka moyil bolaga nizoli vaziyatni o‘yin orqali namoyish etish va uni zo‘ravonliksiz hal qilish yo‘llarini topish taklif qilinadi.

Psixokorreksion ishlarning samaradorligi nafaqat tanlangan metodlarga, balki psixologning bolaga munosabati va ishni tashkil etish tamoyillariga ham bog‘liq. Birinchidan, individual yondashuv tamoyiliga rioya qilish zarur. Har bir bolaning psixologik xususiyatlari, oilaviy sharoiti, rivojlanish darajasi va muammolari o‘ziga xosdir. Shu sababli barcha bolalarga bir xil korreksion metodni qo‘llash maqsadga muvofiq emas. Ikkinchidan, bolaning shaxsiyatini hurmat qilish tamoyili muhimdir. Bolaning xatti-harakatini baholash mumkin, biroq uning shaxsiyatini kamsitish, haqoratlash yoki unga salbiy yorliq qo‘yish mumkin emas. Masalan, “sen yomon bolasan” deyish o‘rniga “bu xatti-harakating boshqalarga zarar yetkazishi mumkin” tarzida tushuntirish maqsadga muvofiq. Uchinchidan, izchillik va tizimlilik tamoyiliga amal qilish kerak. Korreksion mashg‘ulotlar muntazam olib borilishi, ota-onalar va pedagoglarning talablari o‘zaro muvofiqlashtirilishi lozim. To‘rtinchidan, maxfiylik va psixologik xavfsizlik tamoyillari ta’minlanishi zarur. Bola o‘z fikri va his-tuyg‘ularini erkin ifoda eta oladigan, tanqid va kamsitishdan xoli muhitda ishlashi kerak. Beshinchidan, ijobiy o‘zgarishlarni mustahkamlash tamoyili asosida bolaning kichik yutuqlari ham e’tirof etilishi lozim. Bu uning o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va ijobiy xulq-atvorni mustahkamlaydi.

Ilmiy tadqiqotlar bolalarda xulqiy muammolarni bartaraf etishda faqat bitta metod bilan cheklanib qolmasdan, bir nechta psixologik va ijtimoiy yondashuvlarni uyg‘unlashtirish samarali bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Gatti, Grattagliano va Rocca tomonidan olib borilgan ilmiy tahlilda bolalar va o‘smirlardagi xulqiy muammolarni korreksiya qilishda ota-onalarni o‘qitish, kognitiv-xulqiy yondashuv, oilaviy aralashuv va kompleks psixososial dasturlarning ahamiyati ko‘rsatib berilgan [4]. Kompleks yondashuv quyidagi yo‘nalishlarni o‘z ichiga oladi:

- bola bilan individual psixologik mashg‘ulotlar olib borish;
- ota-onalarga psixologik maslahat va pedagogik tavsiyalar berish;
- maktab psixologi va sinf rahbari bilan hamkorlik qilish;

- bolaning ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirish;

- uning qiziqishlari va ijobiy qobiliyatlarini qo‘llab-quvvatlash;

- zarur hollarda bolalar psixiatri yoki boshqa tegishli mutaxassislar bilan hamkorlik qilish.

Xulosa qilib aytganda, bolalarda deviant xulq-atvorning oldini olish va uni korreksiya qilish zamonaviy psixologiyaning muhim amaliy yo‘nalishlaridan biridir. Mazkur jarayon bolaning xulq-atvoridagi salbiy ko‘rinishlarni jazolash yoki taqiqlash bilangina cheklanmasligi, balki ularning psixologik sabablarini aniqlash va ijobiy shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga yo‘naltirilishi lozim. Bolalarda deviant xulqning shakllanishiga oilaviy muhit, tengdoshlar bilan munosabatlar, ta’lim-tarbiya sharoitlari, individual-psixologik xususiyatlar va ijtimoiy omillar ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli profilaktika va korreksiya ishlari kompleks tarzda tashkil etilishi zarur. Psixologik amaliyotda kognitiv-xulqiy terapiya, xulq-atvor terapiyasi, o‘yin terapiyasi, art-terapiya, ijobiy rag‘batlantirish va ijtimoiy ko‘nikmalarni rivojlantirish metodlaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Ayniqsa, ota-onalarni tarbiyaviy ko‘nikmalarga o‘rgatish, oilada sog‘lom psixologik muhit yaratish va maktab bilan oila hamkorligini kuchaytirish deviant xulqning oldini olishda muhim omil hisoblanadi. Shunday qilib, bolada ijobiy xulq-atvorni shakllantirishning eng samarali yo‘li — uning shaxsiyatini hurmat qilish, ehtiyojlarini tushunish, emotsional qo‘llab-quvvatlash va jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishi uchun zarur bo‘lgan ijtimoiy-psixologik ko‘nikmalarni rivojlantirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kazdin, A. E. (1997). Parent management training: Evidence, outcomes, and issues. Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 36(10), 1349–1356. https://doi.org/10.1097/00004583-199710000-00016

2. World Health Organization. (2023). WHO Guidelines on Parenting Interventions to Prevent Maltreatment and Enhance Parent–Child Relationships with Children Aged 0–17 Years. Geneva: WHO. https://www.who.int/publications/i/item/978924006550.

3. Centers for Disease Control and Prevention (CDC). Behavior or Conduct Problems

in Children. https://www.cdc.gov/children-mental-health/about/about-behavior-or-conduct-problems-in-children.html

4. Gatti, U., Grattagliano, I., & Rocca, G. (2019). Evidence-based psychosocial treatments of conduct problems in children and adolescents: An overview. Psychiatry, Psychology and Law, 26(2), 171–193. https://doi.org/10.1080/13218719.2018.1485523

5. Kamilova N.G‘. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi. – Toshkent: TDPU, 2019. – 140 b.

6. Olimov L.Ya., Nazarov A.M. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020. – 496 b.

7. Olimov L.Ya., Avezov O.R., Eshov E.S. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. – Buxoro: BuxDU, 2017. – 173 b.

8. Asadov Yu. O‘smirlar deviant xatti-harakatining psixologik xususiyatlari. – Toshkent, 2011. – 22–26-b.

9. Xakimova L.M. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. – Toshkent, 2014

10. Umarov B.M. Xulq buzilishining kelib chiqishida oila muhiti. – Xalq ta’limi jurnali. – Toshkent, 2001

